

УДК 339.92

Т. Г. Бусафєва,
асистент кафедри міжнародної економіки,
ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана"

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ: ПРИЧИНИ ТА ШЛЯХИ ЇЇ МІНІМІЗАЦІЇ

T. Busarieva,
assistant of the department of international economics
of SHEE "Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman"

SHADOW ECONOMY OF UKRAINE: REASONS AND WAYS OF ITS MINIMIZATION

Тіньова економіка є складовою частиною об'єктивної економічної реальності та специфічним економічним явищем, якого як окремої галузі, сфери або сектора економіки ні існує. Тіньова економіка прихована від обліку, інтегрована в усі сектори і галузі економіки і виявляється в різних формах економічних стосунків (прихованих, фіктивних, неформальних), що підтверджує її існування і постійне відтворення. Перші спроби вивчення історії тіньової економіки датовані початком 1970 року видатними вченими Р. Беккером, П. Мауро, Е. Банфілдом, однак оцінка розміру тіньового сектору національних економік з'явилася лише на початку XXI століття. Причини відходу в тінь в основному дві, по-перше, це зменшення податкового навантаження та витрат на легалізацію для неврахованої економіки та уникнення кримінального покарання та по-друге, корумпованість чиновників і бюрократії, які заважають здійсненню легальних дій. Проблема тінізації економіки є актуальною і для України на початку XXI століття адже тіньова активність деформує ринковий механізм, податкову систему, деструктивно впливає на режим конкуренції, негативно позначається на грошово-кредитній системі та стані державних фінансів взагалі. Частка "тіньової" економіки в Україні б'є рекорди в Європі досягнувши в 2013 році 49,3% від ВВП, що по оцінкам фіскальних органів розподіляється таким чином: 170 млрд грн. складає зарплата в "конвертах", 100 млрд грн. — доходи власників активів, виведення безготівкових засобів у готівкову форму або на інвалютні рахунки в іноземних банках, 35 млрд грн. — неофіційні платежі, 45 млрд грн. — основні засоби, матеріальні ресурси і послуги тіньового сектору. Можна стверджувати, що тіньова економіка є складним соціально-економічним процесом, яке здійснюється, порушуючи чинне законодавство, приховуючись від органів державного управління та контролю.

A shadow economy is a component part of the economic reality and specific economic phenomenon, which however as the separate industry, sphere or sector of economy, does not exist. A shadow economy is hidden from an account, integrated in all the sectors and industries of the economy and appears in different forms of economic relations (hidden, fictitious, informal), that confirms its existence and permanent recreation. The maiden attempts of the studies of the history of the shadow economy are dated at the beginning of the 1970 by prominent scientists, such as P. Mauro Bekkerom, E. Banfildom, however the official sizes of the shadow economy appeared at the beginning of XXI century. However, there are two main reasons of the departure in shade, firstly, it diminishes the tax loading and charges on legalization for not counted economy and avoid the criminal punishment and secondly, corrupted officials and bureaucracy, which interferes with realization of legal actions. A problem of the shadow economy is actual for Ukraine at the beginning of XXI century in fact the shadow activity deforms a market mechanism, tax system, destructively influences on the mode of competition, negatively influences on the money-and-credit system and the state of state finances in general. In fact the part of "shadow" economy of Ukraine has records in Europe, attaining in 2013 years on the level of 49,3% from GDP, that on the estimations of fiscal organs distributed in the following way: 170 milliard of UAH are made by a pay-envelope in "envelopes", 100 milliard of UAH — profits of proprietors of assets, leading out of cashless facilities, in an available form or on accounts in foreign currency, 35 milliard of UAH — unofficial payments, 45 milliard of UAH — fixed assets, financial resources and services of shadow sector. A shadow economy is a difficult socio-economic process, which is carried out in contempt of current legislation, hidden from the organs of state administration and control.

Ключові слова: тіньова економіка, економічний розвиток, податкове навантаження, рівень тіньової економіки, масштаби тіньової економіки, корупція.

Key words: shadow economy, economic development, tax loading, level of shadow economy, scales of shadow economy, corruption.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Сучасний аналіз тіньових економічних стосунків, має два витoki — економічну теорію злочинності та економіко-соціологічну теорію неформальної економіки. Хоча ці два напрями активно взаємодіють, комп-

лексної теорії тіньової економіки не існує. І якщо економісти — неоінституціоналісти, послідовники Г. Беккера, акцентують увагу на свідомому виборі порушення закону, то послідовники К. Харта і Е. де Сотого, що вивчають неформальний сектор економіки, підкреслюють

Таблиця 1. Середній рівень тіньової економіки по групам країн, % до офіційного ВВП

Групи країн	2000-2011 (145 країн)	2012 (167 країн)
Країни, що розвиваються	38,7	38,1
Країни з перехідною економікою	40,1	38,1
Розвинуті країни	16,3	18,7
В 3-х комуністичних країнах	22,3	14,3 (Китай)
В середньому по країнам	35,2	35,5

Джерело: складено автором на основі [1], [2].

вимушений характер нелегальної діяльності. Серед вітчизняних учених можна відзначити дослідження Н. Черемісіна та А. Бякрішева, які виділяють чотири основні теоретичні та методологічні підходи до дослідження причин тінізації економіки, зокрема юридичні (правові), економічні, обліково-статистичні та комплексні. Тіньові економічні стосунки мають на сучасну українську економіку переважно деструктивний вплив, гальмуючи формування ефективної української моделі ринкового господарства і будучи тим самим загрозою національній економічній безпеці.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

З-поміж наукових праць, в яких досліджуються сучасні проблеми тіньової економіки, вплив національної податкової системи на зменшення тінізації економіки, корумпованість, податкові надходження в державний бюджет слід відзначити роботи таких вітчизняних та зарубіжних вчених, як А.А. Сергіїва, А.М. Яковлева, Т.І. Корягіна, Д.Г. Макаров, В.М. Есіпов, О.В. Осипенко, Э. Фейг, П. Гутман, В. Танзі, Голованова Н.М., Перекіслова В.Е., Фадеева В.А, М. О'Хігінс, К. Макафі та інші. Однак, не дивлячись на чималу кількість наукових публікацій по проблемах тіньової економіки, на сьогодні відсутнім залишається єдиний загальноприйнятий підхід мінімізації рівня тіньової економіки України. Відсутність єдності в поглядах обумовлена відмінностями в характері вирішуваних авторами теоретичних і прикладних проблем, а також в методології і методиці дослідження.

ЦІЛІ СТАТТІ

Головною метою цієї роботи є аналіз рівня тіньової економіки України на початку XXI століття та визначення шляхів її мінімізації.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Перші дослідження, присвячені проблемам тіньової економіки, з'явилися в 30-і рр. ХХ століття, проте лише в кінці 1970-х рр. цьому явищу стала приділятися достатня увага. У 1977 р. з'явилась перша фундаментальна робота в даній галузі ("Підпільна економіка"), автором якої був П. Гутман, в якій була не лише дана оцінка тіньової економіки, показані її роль і масштаби, але і розроблені рекомендації по коректуванню державної політики з урахуванням нових реалій. Вже у 1983 р. у м. Білефельд відбулася перша міжнародна конференція, присвячена питанням тіньової економіки в умовах різних систем господарювання. У 1991 р. в Женеві пройшла конференція європейських статистиків, де було прий-

нято керівництво за статистичною оцінкою тіньового сектора в країнах з ринковою економікою. Надалі такі заходи стали регулярними, на яких давалася наукове обґрунтування оцінки та підводилися результати моніторингу тіньового сектору, в тому числі і для нових держав, що утворилися на пострадянському просторі.

У вітчизняній науці і господарській практиці інтерес до проблем тіньової економіки виник на початку 1993 р., що було обумовлено двома обставинами, по-перше, зростанням ролі тіньової економіки і особливо кримінальної складової в народному господарстві країни та по-друге, ідеологічним чинником, що виявився у стимулюванні наукових досліджень, спрямованих на виявлення деформацій, що дискредитують соціалістичну форму господарювання.

Проблема тіньової економіки турбує економістів по всьому світу і на початку XXI століття, адже частка тіньової економіки до загального рівня ВВП постійно зростає. Якщо на початку 60-х років минулого століття доля тіньового сектора в світовій економіці складала 5,6% та була неістотною, то вже на початку XXI століття, згідно з даними Світового Банку, більше третини світового ВВП приховано в тіньовому секторі (дані таблиці 1). Світовий ВВП в 2012 році, по розрахунках Всесвітнього банку, склав 71,66 трильйонів доларів, тобто в тіньовому секторі знаходилось приблизно 26 трлн доларів (для порівняння ВВП США — 15,68 трлн, Китаю — 8,23 трлн, Єврозони — 17,7 трлн) Найвищий рівень тіньової економіки в ЄС станом на кінець 2012 року демонструє Болгарія (33%), на другому місці Угорщина, потім Литва, Румунія (по 30%), Естонія (29%), Латвія (27%), Греція (26%). Середній рівень по ЄС 27 — 19,5%. Серед країн Західної Європи — найвищі показники тіньової економіки в Бельгії (17%), Швеції (16%) і Норвегії (15%). Найнижчі — в Австрії і Швейцарії (по 8%).

Результати даних таблиці 1 наведені згідно з результатами розрахунків розміру тіньових економік 162 країн з 2000 по 2012 роки. Згідно з цими дослідженнями, середній розмір тіньового сектору національних економік дорівнює 17,1% світового ВВП, що дає змогу стверджувати, що тіньова економіка має чималий розмір щоб впливати на процес розвитку не лише різних держав, але і світу в цілому.

Тіньові економічні явища істотним чином впливають і на стан української економіки і на соціальний клімат суспільства в цілому. За оцінками Мінекономіки рівень тінізації вітчизняної економіки протягом 1991—2000 рр. становив 28% ВВП, а за оцінками незалежних експертів — від 17% до 30%, що відбувалось за рахунок "відмивання" обігових коштів підприємств. Податкові надходження у державний бюджет 1998—2000 років становив-

ли 11,1%, 11,6% та 10,2% загального рівня ВВП, при цьому в результаті тривалого економічного спаду виконання плану державного бюджету було в два рази нижче запланованого ВВП. Найбільш "тіньовою" галуззю протягом 1991—2000 рр. (за оцінкою Міністерства економіки України) були операції з нерухомістю (майже 62% обігу перебувало в "тіні"), страхування (53,0%), будівництво (40%) та деревообробка (32%). Водночас, найбільшу частку "тіньової" діяльності протягом вищезазначеного періоду сконцентровано в промисловості, в якій "тіньові" обороти на 32,5% перевищують офіційні, у сільському господарстві "тіньовий" сектор складає 72,5%, у будівництві — 70,8%, у сфері послуг — 31,5% [3].

Починаючи з 2001 року до 2010 року рівень тінізації економіки виріс на 8 п. п. до 36% від розміру офіційного ВВП, однак ця цифра досі не відображує реальний розмір прихованої від держави економіки. Адже ні Мінекономіки, ні Держкомстат не враховують в своїх розрахунках "чорну" економіку, що має явну кримінальну складову. За експертними оцінками, доля тіньової економіки в Україні з врахуванням "чорної" складала 42% від ВВП. Це означає, що за підсумками 2010 року "невидимі трудівники" створили додаткову вартість товарів і послуг на суму більше 420 млрд грн. Враховуючи, що в 2010 році рівень перерозподілу ВВП через бюджет перевищив 30%, держбюджет недоотримав більше 125 млрд грн.

У зв'язку з вищезазначеними статистичними даними протягом 2001—2010 років Україна стала європейським лідером за обсягом тіньової економіки, випередивши усі країни ЄС та Росію, рівень тіньової економіки якої складав у 2010 році 44,1% офіційного ВВП, що суттєво перевищує аналогічний показник таких європейських країн, як Угорщина (20%), Чехія (19%), Словаччина (18%), Норвегія (7,0%), при цьому показники Польщі (27,6%), Греції та Італії (майже 30%) для європейської спільноти є критичною межею. Тіньовий вплив капіталу з України в 2011 році склав 87 млрд дол., згідно з даними експертів Національного інституту стратегічних досліджень, що майже втричі перевищив витрати зведеного бюджету на охорону здоров'я та 2,3 рази був більшим обсягу міжнародних інвестицій у зазначений вище період [4, с. 52—55].

Водночас на початку 2014 року рівень тіньової економіки досяг 49,6% від рівня ВВП, що складає \$ 82 млрд, згідно з даними експертів Національного інституту стратегічних досліджень. Серед причин такої ситуації треба зазначити масову корупцію, непомірний тиск фіскальних органів і неефективне використання бюджетних коштів. Однак однією з найбільш вагомих причин тіньової економіки є неефективна діяльність національної податкової системи.

При високому рівні тіньової економіки офіційно малий бізнес забезпечує близько 10% валового регіонального продукту. У галузевій структурі найбільша кількість малих підприємств припадає на сферу торгівлі і громадського харчування (38%), сільського господарства (23%), будівництва (14%), промисловості (9%). Більше 80% індивідуальних підприємців зайнято у сфері торгівлі та громадського харчування. Для юридичних осіб основним податком при загальній си-

стемі оподаткування є податок на прибуток підприємств, режим стягування якого визначений у Розділі III Податкового кодексу України. Основна ставка податку на прибуток підприємств складає 16%. З 1 січня 2010 року по 31 грудня 2011 року включно — 21%; з 1 січня 2011 року по 31 грудня 2012 року включно — 19%, з 1 січня 2013 року — 16%. Проте загальна система оподаткування малого бізнесу має істотні недоліки, зокрема складність адміністрування (суворі вимоги до ведення обліку і складання звітності); високе податкове навантаження, особливо за наявності найнятих робітників; обов'язкова реєстрація платником ПДВ при перевищенні звороту в 300 000 грн. за 12 місяців. У результаті надмірного податкового тягаря тільки за 2011 рік припинили 70 тисяч представників малого бізнесу [5, с. 336—340].

Хоча еволюція податкової системи України охоплює більш як двадцятирічний період і включає чотири етапи, однак на сьогодні через великий податковий тягар, насамперед, для малого і середнього бізнесу, а також фізичних суб'єктів-платників податків, широких можливостей олігархічного бізнесу ухилитися від сплати податків, процес її формування все ще не завершений. Однак об'єктивні процеси регіональної та глобальної транснаціоналізації настійно вимагають приведення вітчизняної податкової системи у відповідність до міжнародної практики, насамперед, у частині обґрунтованості податків та податкових пільг, забезпечення рівності усіх суб'єктів господарювання у виконанні податкових зобов'язань, прозорості та контролю за цільовим використання податкових надходжень, що могло б у тому числі сприяти і зростанню обсягів іноземного інвестування в Україну.

На початку XXI століття в Україні найрозповсюдженішим методом відмивання коштів є фінансування офшорних зон, зокрема капітали переводяться в офшори в Швейцарії, Люксембурзі, Гонконзі, Ліхтенштейні, Сінгапурі та на Карибські острови. Згідно з дослідженням починаючи з 1990-х років, тобто після відновлення незалежності та переходу до ринкової економіки, з України вивезли 167 млрд дол. За 2010—2012 роки українські банки перерахували в офшорні зони і на Кіпр 53 млрд 397 млн гривень. На другому місці стоять операції нерезидентів з цінними паперами, де сума "підозрілих угод" склала 8,3 млрд гривень. Третє місце займає оформлення вантажів за "підробними документами", або на фіктивні фірми, що дає змогу відмивати близько 5,1 млрд грн., операції страхування та перестраховання 2,1 млрд грн., операції, проведені з використанням загублених або підробних паспортів, — 1,6 млрд грн. [5, с. 252—255].

Відмивання коштів є результатом діяльності фінансових компаній, кількість яких не повинна перевищувати 40—50, а не 450-ти, як було зафіксовано в Україні на початку 2012 року. Значна частина фінансових компаній є ланкою в ланцюжку відмивання грошей та одночасного уникнення від сплати податків завдяки схемам з фінансовими операціями. Іншим способом вивезення коштів з країни може бути використання страхових компаній, коли відбувається укладання договору фіктивного страхування, витрати на страхування належать до

валових і не оподатковуються податком на прибуток. А страхова компанія, у свою чергу, перестраховує ризики в зарубіжній компанії, виводячи кошти, наприклад, у Монако.

Важливо зазначити, що Україна на сьогодні йде шляхом скорочення податків (кількість яких за останній час зменшилася з 42 до 23). Так, протягом 2014 р. заплановано зниження ставки податку на прибуток до 19%, а в 2015 р. до 16%, при цьому ПДВ в 2015 р. планується скоротити до 17%. Прибутковий податок в Україні порівняно невеликий — 15—17% і податок на дивіденди — усього лише 5%.

Для вирішення проблеми тінізації національної економіки України необхідне визначення з ефективною політикою, яка передбачає насамперед комплексний соціально-економічний і економіко-правовий підходи, які спрямовані на мінімізацію тіньової діяльності, зокрема:

— мінімізація митних тарифів по товарних групах, за якими вітчизняні виробники не потребують конкурентних переваг або внутрішнє виробництво таких товарів неістотне;

— спрощення процедури скорочення персоналу на підприємствах усіх форм власності, зміна цільових установок керівництву державних (з долею державної власності) підприємств, що приватизовуються, з безумовного збереження чисельності зайнятих на їх оптимізацію;

— скорочення відрахувань на соціальні потреби від фонду заробітної плати із заміною їх непрямим податком або прямим податком на доходи працівників з відповідним збільшенням нарахувань самим працівникам;

— подальше скорочення сфери цінового регулювання, стимулюючого тіньові операції із-за високої різниці між регульованими і ринковими цінами;

— відміна квотування ресурсів і введення в господарський оборот неефективно використовуваних активів державних підприємств, що дозволить істотно понизити витрати в легальному секторі приватного бізнесу.

Крім того необхідно тісніше співпрацювати з відомствами, міністерствами, установами, що здійснюють оцінку рівня нелегального сектора, для дістання доступу до їх баз даних, а також участі в місцевих для сов проєктах. На закінчення слід підкреслити, що лише збалансований комплекс науково обґрунтованих економічних і адміністративних заходів з врахуванням регіональної специфіки може забезпечити скорочення тіньового звороту і на цій основі дати позитивний його-пульс до стійкого розвитку економіки.

ВИСНОВКИ З ДАНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Резюмуючи вищенаведене можна стверджувати, що реалізація ефективного податкового механізму економіки України можлива лише за умов системного і синхронізованого реформування економічної й соціальної сфери, а також створення сприятливого податкового середовища бізнес-діяльності не тільки для вітчизняних, але й іноземних суб'єктів. Першочерговими кроками в цьому напрямі мають бути: запрова-

дження системи реально діючих податкових стимулів для розвитку регіонів та територій пріоритетного розвитку, а також галузей та інноваційних кластерів національної економіки; ліквідація податкових пільг для підприємств та галузей низьких технологічних укладів, спрощення процедури відшкодування ПДВ, запровадження прискореної амортизації та ін. При цьому першочерговим завданням законодавчої та виконавчої влади України має стати ухвалення такого варіанту Податкового кодексу, який би гармонізував інтереси капіталу, найманих працівників, держави та соціальних утриманців через суворе дотримання принципів обов'язковості сплати всіх видів податків, скорочення їх переліку до науково обґрунтованої кількості, диференціацію ставок оподаткування, декларування усіх видів доходів і витрат і, особливо — через запровадження суспільного контролю за усіма статтями цільових витрат державного бюджету.

Література:

1. Бечко П.К. Податковий менеджмент: навч. посіб. / П.К. Бечко, Н.В. Лиса. — К.: Центр учбової літератури, 2009. — 288 с.
2. Варналій З.С. Шляхи детінізації економіки України та її особливості // Банківська справа. — 2009. — № 2. — С. 56—63.
3. Дроздов А. Истоки формирования теневой экономики на Украине / А. Дроздов // Ученые записки Таврического национального университета. — Вып. 12 — № 1. — 2011. — С. 51—55.
4. Податковий кодекс України. — К.: ДП "ІВЦ ДПА України", 2011. — 336—240 с.
5. Рябушкин Б.Т., Чурилова Э.Ю. Методы оценки теневого и неформального секторов экономики. — М., 2003.
6. Данные Росстата [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.gks.ru> (дата обращения: 08.04.2012).

References:

1. Bechko, P.K. and Lysa, N.V. (2009), Podatkovyy menedzhment [Tax management], Tsentr uchbovoy literatury, Kyiv, Ukraine.
 2. Varnalij, Z.S. (2009), Shliakhy detinizatsii ekonomiky Ukrainy ta ii osoblyvosti "The ways of shadow economy reducing in Ukraine and its features", Bankivs'ka sprava, vol. 2, pp. 56—63.
 3. Drozdov, A. (2011), Ystoky formyrovanyia tenevoj ekonomyky na Ukraine. "Backgrounds of Ukrainian shadow economy formation", Uchenye zapysy Tavrycheskoho natsyonal'noho unyversyteta, part. 12, vol. 1, pp. 51—55.
 4. DPA Ukrainy (2011), "Podatkovyy kodeks Ukrainy", DP IVTs DPA Ukrainy, pp. 240—336.
 5. Riabushkyn, B.T. and Churylova, E.Yu. (2003), Metody otsenky tenevoho y neformal'noho sektorov ekonomyky [Methods of the shadow and informal economy sector equated scores], Moscow, Russia.
 6. Federal'naja sluzhba gosudarstvennoj statistiki (2012), "Dannye Rosstata" available at: <http://www.gks.ru> (Accessed 08.04.2012).
- Стаття надійшла до редакції 01.04.2014 р.*